

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора економічних наук, професора

Длугопольського Олександра Володимировича

на дисертаційну роботу *Фоміної Олени Олександрівни* на тему:

«Економічна поведінка соціуму в умовах суспільної трансформації», подану на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

Актуальність теми дослідження обумовлена постійними змінами, що відбуваються в суспільних відносинах в світі загалом та в Україні зокрема. Саме трансформація суспільних відносин зумовлює зміни економічної поведінки соціуму на локальному, регіональному, національному та світовому рівнях. Загалом, економічна поведінка – складна поліаспектна проблема, яка стосується не тільки економічної теорії, а й політології, соціології, психології та інших соціальних та поведінкових наук. Особливої актуальності проблема набуває в умовах невизначеності (розвиток VUCA та BANI світу), зовнішніх / внутрішніх викликів й загроз, що постають перед сучасними економічними системами, оскільки трансформація суспільних відносин дозволяє розуміти мотивацію дій суб'єктів господарської діяльності на різних рівнях їх взаємодії.

Враховуючи це, тема дисертації Фоміної О.О. набуває не тільки наукової актуальності, а й практичної значущості в умовах суспільної трансформації на фоні внутрішніх і зовнішніх викликів для соціуму України.

Ступінь обґрунтованості і достовірність наукових положень, висновків і пропозицій дисертаційної роботи. Наукові положення, розробки, висновки й рекомендації, представлені в дисертації, є теоретично обґрунтованими та базуються на методологічних засадах неокласичної та інституціональної економічної теорії, напрацюваннях вітчизняних і зарубіжних науковців й практиків.

При викладенні результатів дослідження дисертантка застосовує широкий спектр загально-наукових і специфічних методів: формальної логіки (аналізу, синтезу,

індукції, дедукції), діалектичної логіки (наукової абстракції, єдності історичного і логічного), економіко-математичні методи, метод теоретичного узагальнення.

На основі критичного аналізу літературних джерел авторка чітко окреслила коло питань, які не знайшли повного наукового розв'язання, що дало їй змогу коректно сформулювати мету, об'єкт, предмет дослідження та завдання, які визначають необхідність вивчення економічної поведінки соціуму в умовах суспільної трансформації.

Обсяг і глибина виконаного дослідження цілком достатні для обґрунтування наукових висновків, положень і рекомендацій, що виносяться на захист. Це підтверджується використанням значної кількості аналітичних досліджень і звітів міжнародних організацій, нормативних документів України, систематизацією та узагальненням статистичного матеріалу.

Структура дисертації збалансована і логічно побудована відповідно до автентичного процесу дослідження, що забезпечує досягнення мети дисертації і вирішення поставлених в ній завдань. Дисертації притаманна цілісність, підрозділи логічно поєднані між собою, чим забезпечуються композиційна єдність та системність дослідження. Текстовий матеріал містить аналітичні таблиці, рисунки та схеми, що свідчить про вміння авторки опрацьовувати й узагальнювати матеріал, а структурно-логічна схема комплексного дослідження вказує на володіння авторкою прийомами наукового дослідження (рис. 5.6).

Висновки, які зробила здобувачка, є аргументованими, сформованими на основі аналізу статистичних даних, логічно пов'язаними з об'єктом та предметом дослідження, що вичерпно аргументують виконані завдання та підтверджують досягнення поставленої мети.

Достовірність результатів дослідження підтверджується їх апробацією на 30-ти науково-практичних конференціях міжнародного та всеукраїнського рівня. Отже, є всі підстави підтвердити належний рівень дослідження й обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій у дисертації Олени Фоміної.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота характеризується належним обґрунтуванням теоретико-методологічних засад формування економічної поведінки соціуму в умовах суспільної трансформації. Наукова новизна визначається такими положеннями:

1. Здобувачкою запропонований понятійно-категоріальний апарат економічної науки щодо визначення змісту ієрархічної тріади взаємозалежних категорій: «економічна поведінка», «соціум», «суспільна трансформація», в якій реалізовано вимогу взаємообумовленості економічної складової природного, соціального і духовного типів поведінки, що окреслює межі трансформаційних процесів в економіці з урахуванням специфіки розподілу соціальних груп на типи відносно рівня соціально-економічних відносин і дозволяє удосконалити методи ефективного державного управління (п. 1.1).

2. Значний науковий інтерес являє сформована авторкою ієрархічна модель економічної поведінки соціуму на основі визначення її рівнів крізь призму потреб соціуму та врахування типу, мети, форми, економічної спрямованості та результату діяльності суб'єктів господарювання (с. 41), що забезпечує ефективне виявлення поточних і перспективних тенденцій розвитку економіки в умовах суспільної трансформації та сучасних викликів, та розроблено теоретико-методологічні підходи до оцінки економічної поведінки соціуму на основі складної функції, яка дозволяє врахувати внутрішні і зовнішні чинники впливу на економічний стан суб'єкта та визначити відповідний тип поведінки (п. 1.2).

3. Авторкою у дисертації удосконалено класифікацію економічної поведінки соціуму, яка, на відміну від існуючих, дозволяє розглядати економічну поведінку на різних рівнях взаємодії з урахуванням розміру соціальних груп та різних унікальних аспектів характеру дії, що створює передумови для моделювання економічної поведінки соціуму та формування ефективної економічної політики в умовах суспільної трансформації (п. 1.3).

4. В науковій роботі вперше розроблено концепцію формування нової поведінки

соціуму на різних рівнях суспільної взаємодії (рис. 1.4), що дозволяє створити на державному рівні екологічно ефективну систему перерозподілу ресурсів, їх ефективного використання, що матиме на меті виробництво товарів, які є необхідними для життєдіяльності соціуму, з подальшою популяризацією поведінки еколого-свідомого економічного агента.

5. В дисертаційній роботі набув подальшого розвитку науково-методичний інструментарій оцінювання змін поведінки соціуму в процесі суспільної трансформації під впливом нематеріальних рушійних сил, заснований на врахуванні неекономічної складової економічних процесів, що дозволяє здійснити вибір оптимальних моделей реалізації економічної політики держави (п. 2.1).

6. Заслужовують на увагу теоретико-методичні підходи до визначення та класифікації фінансової складової економічної поведінки, виявлення взаємозв'язку та взаємообумовленості формування і розвитку фінансової поведінки соціуму, що побудовані на доведеній гіпотезі кореляції між фінансовою безпекою національної економіки та рівнем задоволення потреб соціуму на основі використання запропонованого індексу глобальної фінансової грамотності населення, що забезпечує якісне обґрунтування доцільної поведінки соціуму в умовах суспільної трансформації (п. 2.3).

7. Вагомий науковий інтерес представляє концептуальний підхід до визначення еквівалентної та нееквівалентної економічної поведінки з позицій відносин «витрати-зиск», що дозволяє виокремити альтруїстичну, егоїстичну та відповідальну економічну поведінку та оцінити її в умовах трансформації через аналіз ключових характеристик: суспільну благодійність, волонтерство, рівень корупції, конкурентоспроможність, соціальну відповідальність бізнесу (п. 3.1).

8. Важливим є теоретико-наукове обґрунтування запровадження низки заходів щодо реалізації стратегії сталого розвитку України, що пов'язані з виявленням корупційної економічної поведінки економічних суб'єктів з метою систематизації та реалізації необхідних антикорупційних дій в умовах суспільної трансформації (п. 3.2).

9. Заслуговує на увагу інструментарій оцінки соціальної відповідальності бізнесу, зокрема індексу прозорості і підзвітності, що дозволяє розробити певну стратегію економічної поведінки суб'єкта господарювання, спрямовану на забезпечення сталого соціально-економічного розвитку для обґрунтування необхідності аналізу стану конкурентоспроможності країни в умовах глобалізації (п. 3.3).

10. В роботі набув подальшого розвитку науково-методичний підхід стосовно дослідження соціально-економічної нерівності як показника розвитку економіки та інструмента визначення типу економічної поведінки соціуму, зокрема, на основі застосування коефіцієнту Джині та кривої Лоренца, що дозволяє ідентифікувати зв'язки між нерівністю, розвитком і типом економічної поведінки соціуму, і надає можливості виявити потенційні загрози розвитку економіки України (п. 4.1).

11. Авторкою удосконалено науково-методичні положення обґрунтування індексу людського розвитку (HDI) шляхом комбінування індексу благодійності та індексу ступеня нерівності в країні (за доходами, освітою, тривалістю життя), що, на відміну від існуючих, дозволяє врахувати багатоаспектність умов людського розвитку та визначити, яким чином окремі складові індексу людського розвитку впливають на можливість реалізації соціальної функції держави на індивідуальному і суспільному рівнях (п. 4.2).

12. Авторкою систематизовано інституціональних рушіїв економічної поведінки соціуму через співставлення формальних і неформальних інститутів з подальшим запровадженням інституційно-правових форм державного регулювання економічної поведінки соціуму, які на доповнення до існуючих, враховують особливості розвитку економічної системи суспільства на засадах сталості, інформатизації та цифровізації соціально-економічних відносин (п. 4.3).

13. Здобувачкою розвинуто теоретико-методологічні засади ефективної реалізації концепції сталого розвитку, специфікою яких є виявлення особливостей поведінки соціуму в системі еколого-економічних відносин, що дозволило встановити характерні ознаки трансформаційних процесів у частині безупинності їх реалізації, виявити сучасні тенденції економічного розвитку суспільства, оцінити вплив економічної поведінки

соціуму через вимірювання екологічного сліду та надати рекомендації щодо удосконалення складових економічної політики держави на основі запровадження циркулярної економіки (п. 5.1).

14. В роботі набуло подальшого розвитку формування стандартів і принципів, на основі яких соціум здійснює вибір та приймає рішення щодо власного існування і розвитку й виступає стимулятором додаткових передумов і можливостей соціального розвитку економічної системи на основі обґрунтування взаємозв'язку між релігійною складовою поведінки соціуму та його економічним розвитком (п. 5.2).

15. Заслужовують на увагу запропоновані дисертанткою науково-методичні засади оцінки економічної поведінки шляхом систематизації методологічних підходів до визначення стану економічної системи суспільства, що передбачає застосування індексів суспільного розвитку (щастя, сприйняття корупції, процвітання нації, соціального розвитку, свободи, благодійності, людського розвитку) та дозволяє виявити ключові економічні проблеми розвитку соціуму, що становлять основу перегляду діючих положень та розробки перспективних напрямів реалізації економічної політики (п. 5.3).

Практичне значення отриманих результатів. Дисертаційне дослідження доведене до конкретних рекомендацій, що підтверджено відповідними довідками про їх впровадження:

1) по-перше, у навчальний процес та науково-методичну діяльність ДВНЗ «Донецький національний технічний університет» Міністерства освіти і науки України при розробці навчально-методичних матеріалів (робочих програм, методичних та навчальних посібників) та викладанні дисциплін «Основи економічної теорії», «Мікроекономіка», «Національна економіка», «Інституціональна економіка», «Економіка природокористування», «Прогнозування соціально-економічних процесів», «Моделі економічної динаміки», «Моделювання економічних ризиків», а також для підготовки курсових та випускних кваліфікаційних робіт здобувачами вищої освіти економічних спеціальностей (довідка №80 від 22.09.2021 р.);

2) по-друге, у практичну діяльність ТОВ «Атланта Нерухомість» для удосконалення міжособистісної взаємодії всередині колективу, встановлення взаємності з партнерами і клієнтами (довідка №1/2 від 06.01.2025 р.); Східного міжрегіонального управління Державної служби України з питань праці щодо врегулювання конфліктів інтересів, що виникають в процесі діяльності (довідка №СХ/2/14150-24 від 24.12.2024 р.); Благодійного фонду «ТУРБОТА ПРО» щодо типізації економічної поведінки на основі задоволення потреб людини, що дало змогу удосконалити інструменти взаємодії зі стейкхолдерами та досягти соціального ефекту від зміцнення взаємної довіри між членами організації (довідка від 20.05.2022 р.); Покровської міської ради при оновленні міської цільової програми «Безпечне місто» на 2020-2024 рр. щодо покращення взаємодії між органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, правоохоронними органами були використані розробки з особливостей економічної поведінки соціуму (довідка №01-22-7299 від 30.09.2021 р.), при обґрунтуванні та складанні програми «Стратегія економічного розвитку Покровська» (довідка №01-22-7300 від 30.09.2021 р.).

Повнота викладення положень дисертації в опублікованих працях. Основні положення дисертації опубліковано у 59 наукових працях загальним обсягом 69,44 друк.арк., з них особисто автору належить 17,96 друк.арк. У тому числі, 3 колективні монографії, 3 статті у наукових фахових виданнях України (категорія «А», що індексуються в міжнародній наукометричній базі Scopus), 17 статей у наукових фахових видання України категорії «Б», 2 статті у зарубіжних виданнях, що індексуються в міжнародній наукометричній базі Scopus, 3 статті в інших наукових виданнях України, 30 публікацій у збірниках тез доповідей на наукових конференціях, 1 видання у вигляді науково-практичних рекомендацій.

Оцінка викладення й оформлення дисертації та реферату. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації становить 494 сторінки друкованого тексту, основний зміст роботи викладено на 386 сторінках. У тексті дисертації розміщено 60 таблиць, 27

рисунків, 3 додатки на 24 сторінках, список використаних джерел (511 найменувань, з яких 207 – англomовних) на 60 сторінках. Структура та зміст дисертації характеризуються логічною побудовою, структурованістю, чіткістю та послідовністю. Реферат відображає зміст дисертації та її висновки і не містить даних, що відсутні у дисертаційній роботі. Мова дисертаційної роботи та реферату чітка, грамотна. Стиль дисертації має науковий характер.

Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності. Дисертація є самостійним та завершеним науковим дослідженням, в якому викладено нові теоретико-методологічні й практичні розробки, авторські підходи щодо економічної поведінки соціуму в умовах суспільної трансформації. Окрім того, особистий внесок автора конкретизовано в переліку публікацій. У дисертації використано лише ті положення наукових праць, опублікованих у співавторстві, які отримано автором особисто. Матеріали та висновки кандидатської дисертації здобувача при підготовці докторської дисертації не використовувалися.

За результатами ґрунтовного вивчення рукопису дисертаційної роботи та опублікованих наукових праць автора, а також аналізу наданого автором звіту щодо перевірки тексту рукопису сервісом «StrikePlagiarism», порушень академічної доброчесності не було встановлено. Використанні здобувачем окремі ідеї, результати і тексти інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Дискусійні положення та зауваження по змісту дисертаційної роботи. Оцінюючи загалом позитивно дисертаційну роботу Фоміної О.О., вважаємо за доцільне висловити деякі зауваження, що можуть стати предметом наукових дискусій під час публічного захисту.

1. В розділі 1 (п. 1.1) авторка аргументує з позицій неокласичної економічної теорії, що «економічну поведінку можна визначити як процес здійснення певних активностей суб'єктами господарювання з метою максимізації власної корисності». І далі додає, що «економічна поведінка характеризується раціональністю, доцільністю, ефективністю діяльності, що обумовлено максимізацією вигоди». Проте сучасні

інституційні та біхевіористські підходи суттєво модифікують таке вузьке уявлення стосовно економічної поведінки, що знайшло своє відображення в табл. 1.1 ретроспективного аналізу, проведеного дисертанткою. Зрештою, виникає логічне запитання, чому відстоюються позиції саме неокласичної концепції, зважаючи на численні розвідки Д. Канемана, Д. Аріелі, Р. Талера, А. Тверські щодо рціональності / ірраціональності, дії системи 1 і системи 2 тощо. Обґрунтування економічності альтруїзму чи меценатства в п. 3.1 через прихований егоїзм варте уваги, наприклад, в контексті залучення до волонтерських практик, що надає в подальшому переваги індивіду при працевлаштуванні на окремі посади, навчанні за певними освітніми програмами, однак водночас є досить спірним в контексті, наприклад, прихистку безпритульних людей і тварин, допомоги вимушеним біженцям під час війн чи природних стихійних катастроф тощо.

2. В розділі 2 (п 2.2) авторка, на жаль, не зазначає, що сьогодні для вимірювання екологічного впливу на суспільство запропонована низка нових індикаторів (наприклад, Environmental Performance Index чи Climate Change Performance Index, а також показники жорсткості екологічного регулювання OECD Climate Actions and Policies Measurement Framework – CAPMF), за якими доцільно було б проводити еколого-економічний аналіз в 2-му розділі. Оцінка впливу лише Ecological Footprint на суспільний розвиток дещо звужує аналіз зв'язку стану навколишнього середовища й економічного розвитку, особливо зважаючи на сучасний підхід до оцінки добробуту суспільства через т.з. «екологічний добробут», притаманний розвинутим економікам (наприклад, країни Скандинавії). Зазначимо, що економічна поведінка соціуму в країнах першого і третього світу за екологічною складовою суттєво відрізняється. Так, якщо переважна більшість населення високорозвинутих держав сповідує цінності, які виходять за межі потреб виживання й матеріального збагачення, то населення країн, що розвиваються, часто піддається т.з. «екологічному расизму», коли в обмін на робочі місця з мінімальною зарплатою для працівників та корупційну ренту для чиновників транснаціональні корпорації отримують безмежний доступ до ресурсів в країнах

третього світу та перекладають тягар, пов'язаний з видобутком корисних копалин, нафти, промисловим сільським господарством та забрудненням довкілля (негативні екстерналії) на місцеве населення в бідних країнах. Ці та багато інших аспектів екологізації та екологічного добробуту не знайшли належного відображення в 2-му розділі роботи з т.з. компаративного аналізу.

3. В 3-му розділі (п. 3.2) аналіз корупційної поведінки українського соціуму проведений дещо поверхнево, без врахування впливу т.з. «кумівського капіталізму» (crony capitalism), захоплення держави (state capture) та впливу олігархічних груп, що в сукупності і характеризують сьогоденну ситуацію із недовірою населення до влади, політичною корупцією та хабарництвом, незважаючи на триваючу війну, мобілізацію, міграцію та численні втрати серед військових та цивільного населення України. І якщо за окремими індексами Україна демонструє, незважаючи на війну, помірний прогрес (наприклад, у зниженні ризиків відмивання коштів та боротьбі з корупцією, що відображається у покращенні позицій у Basel AML Index та Corruption Perceptions Index), то також одночасно відбувається погіршення позицій в індикаторах стійкості держави за Fragile States Index та Global Organized Crime Index, а також високих ризиках корумпованості при взаємодії з державними органами, отриманні дозволів на будівництво тощо.

4. Авторка на основі заявлених наукових підходів та сформульованих гіпотез запропонувала модель економічної поведінки українського соціуму за умов перманентних трансформацій. В цьому аспекті т.з. «червоними точками» за останні десятиліття виступають Революція Гідності, пандемія COVID-19 та повномасштабна війна росії проти незалежної України, що розпочалася на початку 2022 р. Тому цікаво було б в розділі 5 прослідкувати зміну в поведінкових процесах у 2014-2015 рр. порівняно з попередніми періодами, у 2020 р. порівняно з доковідним періодом та у 2022-2024 рр. порівняно з періодом 2014-2021 рр. Чи була така трансформація суттєвою? В яких сферах економічна поведінка змінилася кардинально, а в яких частково або зовсім ні? На жаль, узагальнені результати та показники моделі в п. 5.3 не

дають змоги отримати відповіді на ці та інші питання. Однак з т.з. реалізації публічної політики для післявоєнного відновлення країни на перспективу такі розвідки були б корисними.

Загалом, зроблені застереження певною мірою відображають власну точку зору опонента й суттєво не впливають на загальну високу оцінку проведеного наукового дослідження.

Відповідність дисертації встановленим вимогам МОН України. Дисертація Фоміної Олени Олександрівни «Економічна поведінка соціуму в умовах суспільної трансформації» за актуальністю, метою, змістом, обсягом отриманих результатів, науковою новизною, практичним призначенням та дотриманням принципів академічної доброчесності відповідає вимогам пунктів 7 та 9 «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №1197 від 17.11.2021 р.

Загальний висновок. Дисертаційна робота вирізняється збалансованою структурою, чітким і логічним викладенням наукових положень, висновків та рекомендацій. За своїм змістом дисертація відповідає паспорту спеціальності 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки, а її авторка, Фоміна Олена Олександрівна, заслуговує присудження наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки.

Офіційний опонент:

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри економіки та економічної теорії
Західноукраїнського національного університету
Міністерства освіти і науки України

Олександр ДЛУГОПОЛЬСЬКИЙ

